

ІРИНА ФІСАК
(Полтава)

КАРТИНА СВІТУ ТА ШЛЯХИ ЙОГО ПЕРЕТВОРЕННЯ У «ВИБРАНИХ МІСЦЯХ ІЗ ЛИСТУВАННЯ З ДРУЗЬЯМИ» М. ГОГОЛЯ

Ключові слова: картина світу, християнська культурна традиція, мотив, утопія, авторська позиція.

Творчість М.Гоголя, одного з найбільш загадкових письменників російської літератури, понад півтора століття привертає увагу і читачів, і критиків, і літературознавців. Твори пізнього періоду творчості письменника, за винятком «Вибраних місць із листування з друзями», були опубліковані після смерті автора, а для широкого загалу стали відомими тільки з кінця ХХ століття. Вони дають можливість побачити М.Гоголя як православного релігійного мислителя, послідовника святоотецьких традицій у російській літературі.

В останні десятиліття увага до духовної прози М.Гоголя помітно зростає, про що свідчать наукові дослідження П.Михеда, Н.Крутікової, Ю.Барабаша, О.Анненкової та ін. У першу чергу це пов'язане з тим, що порушені в ній питання громадянської свідомості й громадянської відповідальності, необхідності поєднання освіти й морально-духовного виховання, національно-патріотичні мотиви й прагнення до духовного оновлення суспільства в наш час особливо актуальні. Як слушно зазначила Н.Крутікова, «на сучасному етапі нашого духовного розкріпачення виникає необхідність <...> заново оцінити складні, неоднозначні явища літературного процесу минулих часів. До таких явищ належить, зокрема, книга М.Гоголя «Вибрані місця із листування з друзями», яка здавна викликала чимало суперечливих оцінок» [8, с. 292].

Критика ХІХ століття неоднозначно оцінила «Вибрані місця із листування з друзями». Так, П.В'яземський, погоджуючись із думкою автора «Вибраних місць...», визнає їх корисними і потрібними, до того ж ще й доречними, бо вони суперечать тогочасним творам. Він називає книгу подією літературною і психологічною, підкреслюючи: «Дія, викликана цією книгою, доводить, що вона не ковзнула по загальній увазі, а закарбувалася на ній» [4, с. 95]. На думку Ап. Григор'єва, «людина мисляча в книзі Гоголя знайде привід до подальших роздумів» [7, с. 86]. Протягом наступного століття «Вибрані місця із листування з друзями» привертала увагу багатьох науковців (К.Мочульського, В.Гіппіуса, Ю.Луцького, Ю.Лотмана та ін.), але їхні погляди щодо цього твору так само розходяться. На думку П.В'яземського, «кожен бачив у ньому те, що хотілося бачити, а не те, що насправді є. Інакше як пояснити, що розум і низькопробність, розсудливість і пустослів'я, поняття абсолютно різні, думки протилежні, зійшлися заодно в судженні про

достоїнство, корисність та багатозначність одного й того ж явища?» [4, с. 94]. Та й сам автор у листі до о.Матвія писав: «Все до єдиного вопиют против моей книги, хотя и разнообразны до бесконечности причины этих криков» [3, с. 455].

У сучасному гоголезнавстві намітилася певна тенденція до перегляду й уточнення традиції, що йде від В.Г.Белінського, – рішучого й повного за-судження «Вибраних місць...». Адже саме відомий зальцбрунський лист, що на багато років став програмним документом російських революціонерів-демократів, наклав відбиток на подальше сприйняття книги. Можливо, цього б не сталося, якби і В.Г.Белінський, і всі сучасники письменника мали змогу прочитати «Вибрані місця із листування з друзями» повністю, а не в урізаному цензурою варіанті. Про те, що з книги надрукована лише третина – «какой-то странный оглодок, а не книга», М.Гоголь писав у листі до О.И.Смирновой-Россет: «Самые важные письма <...> не вошли в нее, – письма, которые были направлены именно к тому, чтобы лучше ознакомить с бедами, происходящими от нас самих в России, и о способах исправить многое, письма, которыми я думал сослужить честную службу государю и всем моим соотечественникам» [3, с. 450].

Відомий український гоголезнавець П.Михед звернув увагу на те, що М.Гоголь був одним з великих ідеологів православної імперії. «Доля його свідчить, зокрема, про те, що релігійні переживання й релігійні шукання ще в середині ХІХ ст. залишалися живими й дієвими, хоч би і в межах письменницької уяви. Спроба ж Гоголя поєднати релігію й літературу, вплинути на напрям розвитку останньої – явище, що й донині не має пояснення» [9, с. 12].

На нашу думку, саме у «Вибраних місцях із листування з друзями», що представляють комплекс світоглядних позицій автора, ця спроба знайшла своє втілення: на сторінках художнього твору письменник з позицій християнської моралі й крізь призму християнської культурної традиції зображує життя тогочасної російської імперії – «жизнь, взятую под углом нынешних запутанностей <...>, оглянутую не поверхностным взглядом светского человека, но взвешенную и оцененную таким оценщиком, который взглянул на нее высшим взглядом христианина» [6, с. 276] – і прагне донести до співвітчизників істинний зміст Слова Божого.

У «Вибраних місцях із листування з друзями» М.Гоголь порушує важливі питання суспільного життя: мистецтво, релігія, державний устрій, суспільні взаємини. Яким же постає ХІХ століття в книзі М.Гоголя?

Письменник зауважує: «... нечего таить греха – все мы очень плохо знаем Россию» [6, с. 254]. І він сам – не виняток, бо не завжди був задоволений своїм знанням стану справ у державі, адже багато часу проводив за кордоном. У такі періоди джерелом відомостей про життя на батьківщині для М.Гоголя були листи його друзів і знайомих, яких письменник просив інформувати про все, що відбувалося в Росії, і твори сучасної йому російської літератури. Тому на закиди про те, що він погано знає Росію, М.Гоголь із запалом зауважує: «Как будто непременно силой святого духа должен узнать я все, что ни делается во всех углах ее, – без наученья научиться! Но какими путями могу научиться я, писатель, осужденный уже самим званьем писателя на сидячую, затворническую жизнь, и притом еще больно и притом еще принужденный жить вдали от России, какими путями могу я научиться?

Меня же не научат этому литераторы и журналисты, которые сами затворники и люди кабинетные» [6, с. 254].

Однак, перебуваючи за тисячі кілометрів від батьківщини, М.Гоголь завжди лишався патріотом, адже одна з визначальних рис митця – усвідомлення духовної відповідальності за долю рідної землі. У листі до О.Данилевського він пише: «...я живу весь в себе, в своих воспоминаниях, в своем народе и земле, которые носят неразлучно со мною, и все, что там ни есть и ни заключено, ближе и ближе становится ежеминутно душе моей» [3, с. 400]. На думку письменника, щоб пізнати життя, не треба «толкаться среди света», адже всі, хто тільки те й робить, що штовхається на світських прийомах та вечірках, бездумно наслідує світські умовності, етикет та моду, як правило, виявляються людьми духовно нищими. Письменник протиставляє зовнішнє й внутрішнє буття людини, підкреслюючи значущість моментів самозаглиблення, самопізнання й самовдосконалення: «...воспитываются для света не посреди света, но вдали от него, в глубоком внутреннем созерцании, в исследовании собственной души, ибо там законы всего и всему» [6, с. 254].

Приїжджаючи на батьківщину, М.Гоголь не пропускає нагоди побувати в різних губерніях, щоб на власні очі побачити життя свого народу, бо переконаний: «Чтобы узнать, что такое Россия нынешняя, нужно непременно по ней проездиться самому. Слухам не верьте никаким. <...> Еще никогда не бывало в России такого необыкновенного разнообразия и несходства во мнениях и верованиях всех людей, никогда еще различие образований и воспитания не оттолкнуло друг от друга всех и не произвело такого разлада во всем. Сквозь все это пронесся дух сплетней, пустых поверхностных выводов, глупейших слухов, односторонних и ничтожных заключений» [6, с. 271]. Письменник гостро відчував кризову ситуацію, яка назрівала в суспільстві, той внутрішній розкол, що охопив усі верстви населення: і дворян, і купців, і селян та ін. «Теперь все между собой в ссоре... Даже честные и добрые люди между собой в разладе; только между плутами видится что-то похожее на дружбу...» [6, с. 273]. Як наслідок внутрішнього, духовного розбрату М.Гоголь розглядає вади суспільства – «множество всякого рода злоупотреблений», серед яких хабарництво, зловживання посадовими обов'язками (чи навпаки, їх невиконання), продажність правосуддя; «какое-то охлаждение душевное, какая-то нравственная усталость»; наявність «всяких не переварившихся идей, нанесенных политическими и прочими брожениями». А ще – «множество косвенных преступлений, которые совершает человек своею неосмотрительностью, гордостью и самоуверенностью» [6, с. 275]. Навіть у літературі, як і в усьому світі, на думку М.Гоголя, – занепад.

У багатьох розділах письменник указує на згубну владу грошей над людською душею, яка і штовхає на злочини. Зокрема в розділі «Что такое губернаторша» він закликає: «гоните эту гадкую, скверную роскошь, эту язву России, источницу взяток, несправедливостей и мерзостей, какие у нас есть» [6, с. 278]. На противагу розкоші письменник показує, як багато населення в Росії страждає від голоду, хвороб та інших негараздів і якими байдужими виявляються люди до чужого горя. У розділі «О помощи бедным» читаємо: «... в России голодают целиком губернии. Это происходит не от глупости и не от ожесточения сердец, даже не от легкомыслия. Это происходит от всем нам общей человеческой беспечности. Эти несчастия и ужасы,

производимые голодом, далеки от нас; они совершаются внутри провинций, они не перед нашими глазами, – вот разгадка и объяснение всего!» [6, с. 200]. А вже в розділі «Нужно проехать по России» М.Гоголь підкреслює, наскільки глибокою є проблема розшарованості суспільства, духовної розколотості й людського відчуження: «Город не знает города, человек человека; люди, живущие за одной стеной, кажется, как бы живут за морями» [6, с. 276]. І вже з боєм і співчуттям дивиться письменник на свого сучасника – «современного человека, усталого от беспорядка жизни и мыслей» [6, с. 276], який хоча й став грішити більше, ніж раніше, але робить так «не от призабытия своего собственного разврата, не от бесчувственности и не от того, чтобы хотел грешить, но оттого, что не видит грехов своих» [6, с. 273].

«Велико незнание России посреди России», – із сумом констатує письменник у цьому ж розділі і вказує на одну з причин такого незнання: «Все живет в иностранных журналах и газетах, а не в земле своей» [6, с. 276]. М.Гоголь уважав, що людина має цікавитися не тільки справами Європи, а й станом вітчизняної історії, розвитку суспільства. Думка про причетність кожної особистості до долі світу утверджується не тільки у «Вибраних місцях із листування з друзями», а й у «Авторській сповіді».

Дедалі частіше сум і страх від побаченого й почутого про життя Російської імперії огортають письменника: «непонятной тоской уже загорелась земля; черствей и черствей становится жизнь; все мельчает и мелеет, и возрастает только в виду всех один исполинский образ скуки, достигая с каждым днем неизмеримейшего роста. Все глухо, могила повсюду. Боже! пусто и страшно становится в твоём мире!» [6, с. 390]. Митець понад усе прагне знайти порятунком від страху і знаходить його в любові – до батьківщини, до людей, до Бога: «...не полюбивши России, не полюбить вам своих братьев, а не полюбивши своих братьев, не возгорется вам любовью к богу, а не возгоревшись любовью к богу, не спасетесь вам» [6, с. 390].

З боєм зображуючи нещасну Росію, яка потерпає від пограбування й неправди, «расслабленья и развращенья общего, повсеместной ничтожности общества», М.Гоголь підкреслює, що в ХІХ столітті вже з'явилися ідеї про людське щастя й братерство: «многие только и грезят о том, как преобразовать все человечество, как возвысится внутреннее достоинство человека» [6, с. 273].

Письменник гостро відчуває «перехідність» своєї епохи, про що пише в «Авторській сповіді»: «Все более или менее согласились называть нынешнее время переходным. Все, более чем когда-либо прежде, ныне чувствуют, что мир в дороге, а не у пристани, не на ночлеге, не на временной станции отдыха. Все чего-то ищет, ищет уже не вне, а внутри себя. Вопросы нравственные взяли перевес и над политическими, и над учеными, и над всякими другими вопросами» [5, с. 453]. Та лише думками і мріями цього не досягнути, і М.Гоголь окреслює ті шляхи, які приведуть його співвітчизників до втілення мрій у реальність.

По-перше, «прежде, чем приходит в смущенье от окружающих беспорядков, недурно заглянуть всякому из нас в свою собственную душу» [6, с. 315], бо з неї починається людина і в ній ключ до розуміння всього. По-друге, кожен має служити своїй землі, а не собі, і завжди пам'ятати про те, що «взял он место для счастья других». По-третє, «вывести вон моду с ее пустыми этикетами и укрепить те русские обычаи, которые в самом деле хороши и могут быть применены с пользой к нынешнему быту» [6, с. 335].

І нарешті – Церква, яка в письменника уособлює віру християнина в Бога і яка сама є життя, – скарб, якому немає ціни: «В ней заключено все, что нужно для жизни истинно русской, во всех ее отношениях, начиная от государственного до простого семейственного, всему настрой, всему направление, всему законная и верная дорога» [6, с. 251].

«Вибрані місця із листування з друзями» стали результатом духовного розвитку М.В.Гоголя на певному етапі його життєвого і творчого шляху, своєрідним утіленням християнської утопії письменника: він хотів змінити державу і суспільство однією силою духовного очищення й пробудженням совісті кожної людини.

Як літературний жанр утопія передбачає розгорнутий опис життя уявної держави, що відповідає певному ідеалу соціальної гармонії.

М.Гоголь змальовує утопічний образ досконалої держави на морально-релігійній основі, але водночас застерігає: «Дурак тот, кто думает о будущем мимо настоящего... Оттого и вся беда наша, что мы не глядим в настоящее, а глядим в будущее. Оттого и беда вся, что как только, всмотревшись в настоящее, заметим мы, что иное в нем горестно и грустно, другое просто гадко или же делается не так, как бы нам хотелось, мы махнем на все рукой и давай пялить глаза в будущее. Оттого бог и ума нам не дает... Безделицу позабыли! Позабыли все, что пути и дороги к этому светлomu будущему сокрыты именно в этом темном и запутанном настоящем, которого никто не хочет узнать: всяк считает его низким и недостойным своего внимания» [6, с. 289].

Отже, «Вибрані місця із листування з друзями» містять не тільки критичну характеристику суспільних взаємин. Мета М.Гоголя – досконале суспільство, пошуки шляхів до гармонії людського життя. Письменник закликає співвітчизників до великої душевної праці, до зосередження себе в самому собі – до постійного і невтомного самовдосконалення, щоб справами і вчинками наблизитися до світлого образу Творця.

Сучасники М.Гоголя виявилися не готовими сприйняти повною мірою запропонований письменником шлях духовного перетворення суспільства. П.В'яземський пише, що ймовірно так сталося тому, бо, «проповідуючи навіть істину, треба розмірювати її силам і поняттям слухачів. Люди легковірні там, де виказується зло. Вони недовірливі й остерігаються, коли проявляється перед ними добро дещо незвичне і не легко доступне» [7, с. 100]. М.Гоголь і сам це розумів, тому на останніх сторінках «Авторської сповіді» зауважив: «...в книзі «Переписка с друзями» как ни много недостатков во всех отношениях, но есть также в ней много того, что не скоро может быть доступно всем. Для того, чтобы сколько-нибудь почувствовать эту книгу, нужно иметь или очень простую и добрую душу, или быть слишком многосторонним человеком» [5, с. 466]. Але письменник мав надію на те, що, якщо не сучасники, то хоча б нащадки, які матимуть «душу, умеющую любить полною и глубокою любовью», зможуть скористатися його книгою як дороговказом.

На глибоке переконання митця, духовне спасіння людини можливе лише за умови невтомного спрямування всіх її помислів до Бога-Творця. Тоді мрія про світле майбутнє перетвориться на реальність. Треба лише пам'ятати: «...общество образуется само собою из единиц. Надобно, чтобы каждая единица исполнила должность свою» [6, с. 241]. Християнська утопія М.Гоголя, втілена у «Вибраних місцях із листування з друзями», ґрунтується

на глибокому соціальному й філософсько-психологічному аналізі сучасного письменникові суспільства і засвідчує гуманістичну позицію автора, його віру в можливість перетворення світу.

Значно випередивши свій час, книга М.В.Гоголя не втратила актуальності й сьогодні, а отже, вимагає уважного прочитання й осмислення.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Белинский В.* Письмо к Н. Гоголю / В. Белинский // Гиппиус В. Гоголь. – М. : Аграф, 1999. – С. 339–349.
2. *Булгаков Н.* «Душа слышит свет». Реализм позднего Гоголя / Н. Булгаков // Литературная учеба. – 1995. – № 2-3. – С. 173–202.
3. *Вересаев В.* Гоголь в жизни: Сист. свод подлин. свидетельств современников / В. Вересаев – Харьков : Прапор, 1990. – 680 с.
4. *Вяземский П.* Языков – Гоголь / П. Вяземский // Гоголь в русской критике : антология / сост. С. Г. Бочаров. – М. : Фортуна ЭЛ, 2008. – С. 92–109.
5. *Гоголь Н. В.* Авторская исповедь / Н. В. Гоголь // Гоголь Н. В. Собрание сочинений : в 8 т. – М. : Правда, 1984. – Т. 7. – С. 430–466.
6. *Гоголь Н. В.* Выбранные места из переписки с друзьями / Н. В. Гоголь // Гоголь Н. В. Собрание сочинений : в 8 т. – М. : Правда, 1984. – Т. 7. – С. 181–391.
7. *Григорьев Ап.* Гоголь и его последняя книга / Ап. Григорьев // Гоголь в русской критике : антология / сост. С. Г. Бочаров. – М. : Фортуна ЭЛ, 2008. – С. 74–91.
8. *Крутикова Н.* „Выбранные места из переписки с друзьями“ Н. В. Гоголя как утопия и ее западноевропейские параллели / Н. Крутикова // Дослідження і статті різних років / Н. Е. Крутикова. – К. : Стило, 2003. – С. 292–320.
9. *Михед П. В.* Апостольський проєкт Миколи Гоголя (спроба реконструкції) / П. В. Михед // VII Міжнародні Гоголівські читання : зб. наук. праць. – Полтава, 2004. – С. 7–15.

ИРИНА ФИСАК

КАРТИНА МИРА И ПУТИ ЕГО ПРЕОБРАЗОВАНИЯ В «ВЫБРАННЫХ МЕСТАХ ИЗ ПЕРЕПИСКИ С ДРУЗЬЯМИ» Н.ГОГОЛЯ

В статье рассматриваются картина мира и пути его преобразования в «Выбранных местах из переписки с друзьями» сквозь призму философско-религиозных взглядов Н.Гоголя. Автор акцентирует внимание на критике писателем современного общества и созданном им образе идеального общественного строя, основанного на принципах христианской морали.

Ключевые слова: картина мира, христианская культурная традиция, мотив, утопия, авторская позиция.

IRYNA FISAK

THE PICTURE OF THE WORLD AND THE WAYS OF ITS TRANSFORMATION IN «THE CHOSEN PLACES FROM CORRESPONDENCE WITH FRIENDS» BY N.GOGOL

The article deals with the picture of the world and ways of its transformation though the prism of N.Gogol's view of philosophical and religious aspects are presented in «The chosen places from correspondence with friends». The author pays attention on a critique of the writer of modern society and created own image of the ideal social system based on the principles of Christian morality.

Key words: picture of the world, Christian cultural tradition, motive, utopia, author's position.

Одержано 02.12.2010 р., рекомендовано до друку 22.02.2011 р.